

Orígens i influències culturals de la figura de la *Dona d'aigua*

Origins and Cultural influences of the figure of the *Dona d'aigua*

JÚLIA ROCAS SUMOY
juliajuls96@gmail.com

Universitat Autònoma de Barcelona
Université Paul-Valéry Montpellier 3

Resum: Les dones d'aigua són figures de la mitologia catalana que existeixen des dels inicis dels temps i que han anat evolucionant i modificant-se amb el pas dels segles fins a convertir-se en els personatges que avui coneixem. Presenten una gran multiplicitat de formes, noms i funcions als diferents mites que protagonitzen, sempre en relació a les necessitats locals de cada petita societat. En aquest article es pretén dur a terme un estudi sobre els seus orígens i les influències culturals que han rebut en els diferents períodes de la història, des de les mitologies antigues fins a les modernes per tal d'observar les similituds i diferències que hi ha d'una cultura a l'altra i entendre el rol que ocupen en la configuració d'una identitat cultural.

Paraules clau: Mitologia, dona d'aigua, català, fada, identitat.

Abstract: The *dones d'aigua* (water women) are figures of Catalan mythology that have existed since the dawn of time and have evolved and changed over the centuries to become the characters we know today. They present a great multiplicity of forms, names and functions to the different roles they play, always in relation to the local needs of each small society. In this article I intend to carry out a study on their origins and the cultural influences they have received in the different periods of history, from the ancient mythologies to the modern ones, in order to observe the similarities and differences from one culture to another and to understand the role they play in the configuration of a cultural identity.

Keywords: Mythology, dona d'aigua, catalan, fairy, identity.

DATA PRESENTACIÓ: 01/10/2022 ACCEPTACIÓ: 16/10/2022 · PUBLICACIÓ: 29/12/2022

Introducció

Des que el món és món la humanitat ha sentit la necessitat de crear relats que donessin explicació al que succeïa al seu voltant. Avui, la major part d'aquest relats tenen una base científica, lògica (en el sentit grec de la *raô*) i contrastable, però temps enrere els mites eren la base del coneixement. A través d'ells no només s'il·luminaven les ombres del desconegut, sinó que eren la base de qualsevol societat. Les tradicions, el pensament, la genealogia, la meteorologia, la geopolítica i tantes altres esferes s'entien a partir dels mites i els personatges mitològics que els protagonitzaven. Semblaria que en temps moderns aquests relats han quedat desfasats, que els avenços científics, la industrialització i la globalització han enterrat insistentment la mitologia i que els únics vestigis que en tenim són contes de fades, llegendes i rondalles provinents d'aquesta era anterior i relegades al món dels infants. Però la mitologia mai no ha arribat a desaparèixer i a cada comunitat social contemporània trobem figures i relats que ens segueixen explicant la configuració del món a petita escala, és a dir, localment. Potser actualment gran part de la població no coneix els mites locals o nacionals i és clar que han perdut la posició central que ocupaven antigament pel que fa a la configuració de la societat, però no per això han deixat de ser elements imprescindibles per explicar la història, les tradicions, el model de pensament o, en definitiva, els trets que caracteritzen una comunitat.

A través de la mitologia d'un territori podem resseguir la seva història en tots els possibles sentits de la paraula; i és que els mites contemporanis no són relats de nova creació, sinó versions d'una mateixa narració que ha anat evolucionant al llarg dels segles des dels inicis dels temps amb els quals comparteixen un fons, una forma i, sobretot, uns objectius comuns: respondre a una necessitat local, establir vincles entre territori i societat i definir una identitat cultural. Per tant, observem moltíssimes similituds de fons entre la mitologia de l'antiguitat i la mitologia moderna, però també entre les mitologies modernes entre elles. Aquest article pretén traçar el recorregut d'una d'aquestes figures mitològiques ancestrals des de l'època prehistòrica fins a l'actualitat; és a dir, anar a cercar-ne els orígens, observar com ha anat evolucionant en un territori concret d'acord amb les influències culturals que ha rebut al llarg dels segles i establir quins són els seus referents paral·lels a altres mitologies modernes europees. Tal i com s'indica al títol, la figura en què centrarem l'estudi és la dona d'aigua, pertanyent a la mitologia catalana. Arreu del territori de parla catalana la trobem referenciada sota diversos apel·latius, com *encantada*, *goja*, *aloja* o *jana*, representada sota diverses formes i protagonitzant diferents tipus de relats. Però en tota la tradició que l'envolta hi trobem característiques comunes que podríem dir que formen part del nucli, de l'essència d'aquest personatge.

Una dona d'aigua és, en primer lloc, un ésser mitològic femení vinculat a l'aigua dolça. Se la descriu com una dona jove, de gran bellesa, cabells llargs i cos esvelt que vesteix robes blanques o transparents i que habita a l'interior o a les proximitats de rius, llacs o gorgs. Són posseïdores de grans riqueses, tenen poders màgics i endevinatoris i sovint les trobem fent la bugada durant les

hores nocturnes, ballant o jugant a l'aigua i pentinant-se les llargues cabelleres a la vora dels estanys. Als relats que protagonitzen estableixen vincles amb la societat humana sota diferents models segons la necessitat social a la qual responen. Principalment trobem quatre motius temàtics en les seves llegendes, sent aquests la maternitat, el matrimoni, els tresors i objectes màgics i el sentit tutelar i totes tenen un element comú: la transmissió d'una ètica o una moral, d'un codi de conducta social.

De ben segur que el lector, després d'aquestes breus línies de presentació de la figura de la *dona d'aigua*, se n'haurà creat una imatge mental o més ben dit haurà vinculat el concepte de dona d'aigua amb una imatge preexistent en la seva memòria classificada amb un altre apel·latiu, com podria ser el de *fada* o el de *nimfa* o amb una mica de sort el d'un personatge local de la seva cultura. I és que com he començat dient, els personatges mitològics han existit sempre i a tot arreu i de *dones d'aigua* n'hi ha, no només a cada país, sinó a cada petit poble o llogarret duent a terme unes funcions socials determinades, lligades a les necessitats socials i a cada context històric, polític, lingüístic i cultural existent. És per aquesta raó que resultaria impossible documentar tots els seus paral·lels, ja sigui a escala mundial, europea, mediterrània o catalana i que en aquest article es resseguirà la seva presència en l'espai i en el temps seguint la següent estructura: en primer lloc es plantejaran els seus orígens indoeuropeus, a continuació es farà referència a les mitologies de l'antiguitat que han suposat una influència, directa o posterior, en el desenvolupament de la figura catalana —sent aquestes la grecoromana, la germànica i la celta—; en tercer lloc s'analitzarà la influència de l'arribada i assentament del Cristianisme en la pervivència d'aquests personatges i finalment, a mode d'obertura per a possibles futurs estudis, es presentaran les *fades* de les mitologies modernes que podem considerar paral·leles a les dones d'aigua catalanes.

Orígens de la figura de la dona d'aigua catalana

El que avui en dia es coneix al territori català com a dona d'aigua és en realitat la suma de trets moltes altres figures mitològiques, d'esperits de la naturalesa i, fins i tot, de déus i deesses provinents de cultures i creences diverses que s'han anat encreuant al llarg dels segles fins a conformar els sistemes mitològics i identitaris moderns. Sorgits a l'inici dels temps com a personificacions de les forces de la natura, personatges com aquest han perviscut a les societats contemporànies, ja no arran de la necessitat d'explicar miracles i calamitats, sinó com a petites peces de la història i com a elements amb què les comunitats s'identifiquen o que reconeixen com a propis d'una cultura i d'una tradició local de les quals es resisteixen a desaparèixer. Ens trobem, per tant, davant d'un clar exemple del que Adolf Bastian, al segle XIX, va anomenar *psychic unity of humankind* (Koepping 1983): les figures femenines lligades al culte o protecció de les aigües són l'expressió d'un tret inherent a l'ànima humana que existeix en tot moment de la història i a tot arreu. Aquesta condició d'inherència provoca, des dels primers intercanvis culturals i les grans colonitzacions de l'era anterior a Jesucrist, el naixement d'una gran varietat d'éssers mítics lligats a l'element aquàtic que anirien sincretitzant els uns amb els altres, tant en la forma d'anomenar-los com en els trets que els caracteritzen.

D'era cultural en era cultural, aquestes figures s'han anat modelant i actualitzant d'acord amb el sistema cultural i de creences que imperava a cada moment i malgrat que el rol que han ocupat no ha sigut sempre el mateix, mai no han arribat a ser eradicats completament i encara avui podem observar traces de les antigues divinitats paganes en la caracterització i funcions de figures com la de la dona d'aigua catalana. Evidentment, des de les èpoques de màxima expressió d'aquests sistemes de creences antics fins a l'actualitat, són moltes les tradicions que han evolucionat o simplement desaparegut i moltes les divinitats i figures que s'han perdut en la tradició oral o que han sincretitzat amb d'altres éssers en favor dels més presents en la societat imperant. Ara bé, sempre, fins i tot en aquells períodes històrics en què el poder religiós o polític ha volgut eradicar sistemes culturals i socials des de l'arrel, perviu alguna part de les creences antigues sota la imatge d'unes formes senzilles, despullades de divinitat que «tot i que ara són considerades com meres supersticions, alguns dels antics rituals propiciatoris segueixen existint en la memòria col·lectiva del poble tot fent cert, una vegada més, l'assertió que tot el que té nom o es recorda, existeix» (Martín 2002: 85).

Una de les raons per les quals alguns dels elements i personatges de les mitologies paganes han perviscut fins a l'actualitat i, sobretot, han superat totes les traves culturals, religioses i polítiques de la història, és la dimensió col·lectiva que s'amaga rere les llegendes i mites locals. El vincle que mantenen amb els elements i forces de la natura els fa adquirir una dimensió simbòlica i metafòrica de cara a la comunitat, que la representa i identifica des dels primers períodes de la civilització d'un territori, com a figures de culte a qui no atribueixen una posició de superioritat, però a qui tampoc consideren iguals als éssers humans. Les raons de la seva existència remetent a les necessitats locals de la comunitat; així com les de la seva pervivència recauen en el pes que certs períodes o esdeveniments històrics han tingut per al desenvolupament de les identitats culturals i socials al llarg dels darrers segles. En qualsevol cas, com afirma Pep Coll a l'article «El mite pirinenc de les encantades», «les persones necessitem els mites igual que l'aire que respirem», de manera que, encara que decidim prescindir dels propis perquè ja no ens identifiquen o que, altrament, ens siguin arravatats a la força, sempre anem a cercar-ne de nous que segueixin donant resposta «a les velles inquietuds de les persones, als neguits dels habitants de les valls» (2002: 41) sota una forma diferent.

Aquest és, precisament, el procés que, al llarg dels segles, ha acompanyat la figura de la dona d'aigua al territori català. Com que les influències que ha rebut a les diferents comarques que el componen són diferents o han sigut tingudes en consideració en major o menor mesura pels seus habitants, no podem concretar unes úniques característiques, funcions o hàbitat per a descriure-la, com tampoc podem determinar una denominació genèrica que complagui els vilatans d'arreu. Ara bé, podem afirmar que, d'entre tots els éssers fantàstics i mitològics que formen part del corpus de mitologies europees, les fades són les que presenten una tradició més extensa i han sigut, des dels inicis dels temps, una font d'inspiració inesgotable per a mites i llegendes. Diu Albert Fàbrega que «són la més gran ficció que mai s'ha inventat» (2000: 60); però són molt més que això: formen part d'un sistema de creences, de la mitologia popular dels pobles i, com explica Xavier Fàbregas a *Les arrels llegendàries de Catalunya*, «la mitologia no es genera per la invenció pura i simple, sinó per l'esforç de

la imaginació sobre un fons real» (1987: 32). En el nostre cas aquest fons real és el territori de parla o cultura catalana i el primer que s'ha de tenir en consideració és la necessitat o la voluntat dels catalans d'assolir una definició profunda de si mateixos que els ha dut a desenvolupar un patrimoni llegendari d'una riquesa extraordinària que desemboca en una autoimatge també llegendària. Xavier Fàbregas afegeix que «hem exercit amb una tenacitat i una capacitat admirables la nostra qualitat de somniadors» arribant a adquirir un somni col·lectiu que clarament «parteix de la topografia, del marc geogràfic» (1987: 9-10).

L'essència d'aquest marc geogràfic es concreta principalment en la ruralia, que esdevé estatge de la pàtria incontaminada. I serà concretament el vincle entre aquest paisatge i la societat que l'habita que donarà pas al sorgiment de tots aquests mites i llegendes localitzats en paratges concrets que per mitjà dels relats es modifiquen, se'ls atribueixen noves interpretacions i capacitats màgiques o sobrenaturals que canvien la manera de veure'ls, d'acostar-s'hi i, fins i tot, d'habitar-hi. Quan es donen tots aquests factors, podem parlar, ja no només de paisatge, sinó de mitopaisatge o paisatge llegendari que, com explica Berque, «no és sols una interpretació mítica del medi ambient (...) és el xiuxiueig de les coses mateixes sobre el medi al qual es pertany. Es tracta de la realitat per a la societat en qüestió» (Roma 2000: 14).

Aquesta realitat evoluciona inevitablement de la mà de la història. Ja s'ha comentat que les dones d'aigua provenen d'un corpus mitològic indoeuropeu i que, per tant, van començar a existir en la seva versió més primitiva als inicis dels temps. A partir d'aquell moment, si observem la història dels territoris de parla catalana hem de destacar tres períodes que seran fonamentals per entendre la trajectòria que aquests personatges han tingut al llarg dels segles: la conquesta romana, l'assentament del cristianisme, i el període romàntic en què la major part dels relats mitològics i llegendaris es van posar per escrit permetent que avui encara els puguem consultar i estudiar.

Cultures i mitologies de l'Antiguitat

Al territori català, els primers vestigis del que acabarà sent una dona d'aigua els trobem en la societat ibera que es va desenvolupar entre els segles VI i I aC. La denominació d'iber va ser proposada pels grecs que cercaven una manera de diferenciar els pobles de la costa mediterrània dels Països Catalans dels de la resta de la península a causa de les diferències culturals i socials que percebien. De l'estil de vida i sistema cultural de les seves tribus se'n coneixen molts menys detalls que de les societats que els foren contemporànies, en part a causa de les múltiples influències que van rebre dels altres pobles del Mediterrani, que van ser determinants per a la construcció de la seva societat i de les seves costums i sistema de creences. Sabem, tot i això, que el culte a les aigües, i especialment a les deus medicinals, estava molt estès; i sembla que es pot traçar una continuïtat cultural en certes fonts i brolladors des de l'època neolítica. José María Blázquez, al seu estudi sobre les religions mediterrànies i ibèriques, comenta que el culte a les aigües en els santuaris

ibers «reflecteix influències mediterrànies i estaria emparentat amb el culte a les aigües practicat a Sardenya i als santuaris del Nord d'Àfrica». Afegeix, que se'ls atribuïa un caràcter terapèutic i màgic majoritàriament, però que també es poden observar casos en què l'aigua d'un cert riu o gorg garantia la protecció divina i que «és possible que, en la imaginació dels ibers, les fonts i deus fossin residències de divinitats benèfiques» (1977: 330).

Pel que fa a la influència de la cultura grecoromana, cal remarcar en primera instància que la major part dels paral·lelismes que trobem en la mitologia catalana provenen no tant de les colònies comercials gregues, sinó de la posterior conquesta romana al segle III aC, la tradició i sistema de creences dels quals es va anar imposant fins a provocar, al segle I, la desaparició del poble ibèr. Tot i així, no podem deixar de fer esment dels elements comuns que trobem entre les encantades catalanes i la mitologia grega, ja que com és ben sabut, el poble romà va prendre com a base la cultura grega per a desenvolupar la seva pròpia.

El primer exemple d'això en són les nimfes, personificacions dels elements naturals que no podem considerar esperits de la naturalesa (a la manera que ho feien els pobles indoeuropeus), a partir del moment en què se'ls atribueixen llinatges divins, que se les projecta com a servidores o seguidores de divinitats superiors i que se'ls dona una aparença humana. La necessitat de relacionar les nimfes amb el panteó olímpic i pre-olímpic sorgeix principalment de la importància que, a la societat grega, tenien aquestes figures: les nimfes no eren personatges fantàstics o ficticials presents als mites, sinó figures a qui es retia culte, que formaven part de la identitat local i cultural de cada comunitat, a qui s'utilitzava per crear vincles genealògics o geopolítics i a qui s'atribuïen certs poders i capacitats, com l'endevinació, el destí, la fertilitat (tant dels humans com de les terres) o el cicle de vida femení. Per això, eren concebudes com a divinitats menors o semi-divinitats femenines, plurals i col·lectives, herència dels aspectes del món natural i, en ocasions, se les considera personificacions de la primavera. Com en el cas de les dones d'aigua, les nimfes es representaven sota la forma de noies joves de gran bellesa, amb llargues cabelleres i vestides amb túniques blanques i vaporoses. També se les situa sempre en paratges naturals i, més concretament, en indrets on l'aigua, l'element natural a qui devien la seva raó de ser, abundava.

Els noms que rebien eren diferents en funció del tipus de lloc on residien i, per tant, que personificaven. Només centrant-nos en l'element aquàtic, és a dir, en aquelles que contribuiran a la formació de la imatge de la dona d'aigua, ja cal distingir entre tipus diferents de nimfa: les *Crenees*, nimfes de les fonts; les *Pegees*, nimfes del gorgs; les *Limnades*, nimfes dels llacs; les *Potàmides*, nimfes dels rius; i les *Helèades*, nimfes dels pantans. Genèricament, a les nimfes de les aigües dolces se les anomenava Nàiades i sota aquesta denominació les trobem presentades en moltíssimes ocasions; però, es tracta d'un terme que inclou una gran veritat de nimfes, a qui es caracteritza de maneres diferents i a qui s'atribueixen rols i funcions diverses i potser fins i tot contradictòries. Es diu, per exemple, que les aigües on vivien les Nàiades tenien virtuts guaridores i que per això malalts i ferits anaven a beure o a banyar-se en aquells indrets sagrats; però en canvi, en altres casos beure, pescar

o banyar-se a les aigües protegides per les Nàiades estava completament prohibit i suposava una enorme falta de respecte que tenia conseqüències negatives per a la comunitat. En el cas català, també s'observen grans diferències entre les nimfes d'unes regions i les d'unes altres i en ambdós casos el motiu principal d'aquesta oposició de rols és que per la seva vinculació amb l'aigua són figures duals, és a dir, benèfiques i malèfiques a la vegada, com l'element que personifiquen. L'aigua dolça és sinònim de purificació i vida, però també de destrossa i brutalitat i les figures que l'habiten conserven aquesta doble faceta, malgrat que la puguem trobar més o menys documentada en cada tradició o mite.

Aquesta característica també es pot observar en les relacions que tenen amb els humans. En ambdues cultures, grega i catalana, trobem mites i llegendes on un humà que ha pogut observar una nimfa amb els seus propis ulls és castigat, veient-se avocat a la bogeria o a la pobresa (entenen per pobresa la infertilitat dels camps) per voluntat d'ella. Però també mostren una voluntat d'establir vincles amb els humans, de contraure-hi matrimoni i crear descendència o simplement de relacionar-s'hi com a membres d'una «mateixa» societat local —tot i que mai es tractarà d'una relació transversal i l'un o l'altre tindran sempre el control i la capacitat de portar la fortuna o la ruïna absoluta. L'origen d'aquests vincles entre humans i nimfes es troba en la necessitat dels grecs d'establir vincles de parentiu entre la metròpolis (ciutat mare) i l'apoikia (nova ciutat fundada a l'estranger). Aquests vincles es plasmaven de manera metafòrica —a través de mites, per exemple— i volien crear nocions d'unitat. En el cas dels lligams de caràcter geopolític, l'element aquàtic resultava fonamental, ja que, a l'antiguitat es concebia l'espai marítim del Mediterrani com un sistema de conductes d'aigua subterranis que unien les costes de diferents regions. D'aquesta manera, un riu local podia identificar-se amb un altre a l'altre costat del mar i això permetia a la població de l'apoikia reivindicar els seus lligams de parentiu amb la ciutat mare aconseguint deixar enrere la identitat bàrbara per adherir-se a la grega des d'una posició igual a la dels ciutadans de les metròpolis.

A més dels lligams polítics i genealògics, també es volia crear un vincle de fertilitat: si l'aigua, la major font de nutrició i fertilitat del camp, era compartida entre dues localitats, la comunitat compartia, en conseqüència, l'aliment d'un sòl comú. Per aquest motiu, els mites que volien reafirmar i justificar aquests vincles de parentiu, a un costat i a l'altre del mar, es construïen localment, personificant els esperits, nimfes i genis de la naturalesa en fonts, gorgs, llacs o rius representatius del territori. Aquests espais passaven a ser identificables per la presència de les forces sobrenaturals, és a dir, per ser les morades de nimfes i altres criatures mitològiques i es filtraven en la memòria col·lectiva com a part de la identitat territorial i cultural pròpies i de la comunitat. Al territori català actual, trobem múltiples llegendes que segueixen aquest patró i que uneixen les Illes Balears amb la península. S'explica, per exemple, que el Gorg Negre de Gualba, al Montseny, té les aigües negres a causa de la profunditat del gorg, que comunica subterràniament amb l'illa de Mallorca¹ (Cortadelles 2016: 332). La voluntat de vincular aquests dos territoris probablement respon a la necessitat de crear un

¹ En la mateixa línia es diu que la font de l'ermita de Rocacorba (Gironès) o la d'en Briançó (Montseny) connectaven directament amb l'illa (Cortadelles 2016: 285; 341).

vinçle identitari que demostrés la pertinença a un mateix sistema de creences, a un mateix sòl en termes culturals.

Pel que fa a les activitats que les nimfes duïen a terme, se les acostuma a presentar banyant-se, pentinant-se els llargs cabells, jugant i dansant a la vora dels rius, llacs i cascades; accions molt similars a les que trobem en la tradició que envolta les dones d'aigua catalanes. La diferència, però, es troba en el que simbolitzen aquestes activitats. En el món de les fades catalanes, les accions amb què se les identifica tenen un paper fonamental per a l'explicació i justificació de la seva naturalesa o de la seva funció social i, per tant, formen part de l'essència del personatge. En canvi, en el cas de les nimfes, aquestes activitats no són inherents, sinó que simplement integren característiques de la vida quotidiana de la societat i, més concretament, del col·lectiu a qui representen: noies joves, adolescents a la recerca de l'amor que encara conserven la innocència i la puresa infantil. A més a més, les funcions que se'ls atribueixen no són les mateixes: les dones d'aigua catalanes tenen unes funcions delimitades, actuen o apareixen en uns contextos determinats que no influeixen en la societat en el seu conjunt, sinó a petita escala i sobretot sorgeixen de necessitats socials molt concretes, per la qual cosa s'ha de tenir sempre en compte el context històric i antropològic a l'hora d'analitzar-ne la tradició. Les Nàiades, en canvi, duïen a terme una gran varietat de funcions que depenien principalment del tipus de culte que es retia a les divinitats majors a cada territori. Per aquesta mateixa raó, no tenien festivitats pròpies, és a dir, un culte explícitament dirigit a elles en un moment concret de l'any, sinó que formaven part del seguici de les divinitats majors a qui representaven.

Tot i així, la relació d'aquests éssers —tant dels grecs com dels catalans— amb punts de l'any o del dia concrets és imprescindible. En primer lloc, pel que fa als moments del dia en què és més probable observar-les —en alguns casos són els únics en què no són invisibles als ulls humans—, sempre es tracta de lapsos de temps curts i en els quals es produeix algun tipus de canvi, com ara el zenit del dia (el cas més freqüent en les Nàiades), la mitjanit, l'albada o el crepuscle. En segon lloc, pel que fa a l'època de l'any, es diu que durant els equinoccis i solsticis els seus poders es troben en la seva màxima esplendor. Dels quatre, el de tardor és el que es troba menys documentat i, en canvi, el de primavera sol ser el més important per a moltes mitologies per la relació que tenen aquests personatges amb la fertilitat dels camps, la prosperitat i el retorn de la vida. El cas de la dona d'aigua, però, és especial, ja que dona molta més importància als solsticis d'hivern i d'estiu que a l'equinocci de primavera. En tercer i darrer lloc, la relació entre les nimfes, el cicle femení i la fertilitat, provoca que el cicle lunar sigui de gran importància en el seu culte i que les nits de lluna plena i de lluna nova siguin moments en què la màgia i les forces sobrenaturals es trobin en la seva màxima expressió fins al punt d'estar fora de control i ser especialment perilloses per als humans que s'hi vinculen.

També s'atribueixen a les dones d'aigua capacitats profètiques i endevinatòries que les relacionen amb les antigues Moures, Parques o l'anomenada Trip Reial. En la mitologia grecoromana i, en general, en les mitologies antigues, les figures que personifiquen el destí o el cicle vital no tenen relació directa amb les nimfes o esperits de la naturalesa: són divinitats independents que tenen

una esfera cultural molt concreta. Però amb l'arribada del Cristianisme i l'inici de les explicacions científiques per al passat, el present i el futur, aquestes divinitats pertanyents al món de l'endevinació i de la superstició van quedar totalment desfasades i ràpidament van desaparèixer en favor de noves maneres de veure i de viure la vida i la mort. Alguns dels seus elements i funcions, però, van incrustar-se en altres figures mitològiques, com es pot observar en la presència constant del fil i la troca en les llegendes de dones d'aigua on tot i que la funció del fil no és la mateixa que a l'Antiguitat, sí que es presenta com un bé molt preuat per a les dones d'aigua i per a aquell que l'aconseguís posseir; en el sentit que la possessió d'una troca, un tros de fil o una peça de roba pertanyent a una dona d'aigua, canviava la sort futura, és a dir, el destí.

En l'evolució de la mitologia grega cap a la mitologia romana, tot i que és claríssima la relació de parentiu entre elles, observem com alguns elements van desenvolupar-se en contacte amb altres cultures, modificant les característiques i funcions d'algunes figures mitològiques. Van recuperar, entre altres, la versió primitiva de les nimfes, sota la denominació de *numens* o *genius loci*, és a dir, esperits protectors d'un lloc concret. Si se'ls representa, sovint adopten forma de serp, un animal molt vinculat amb el sòl, amb el món dels morts i amb la protecció familiar. Aquest tipus d'iconografia o representació dels esperits protectors es troba, a partir de l'Edat Mitjana, en relació a les fades de les mitologies populars a qui es descriu amb un cos mig de dona i mig d'animal. I, en efecte, entre aquests animals hi trobem la serp o el serpent, que amb l'arribada del Cristianisme adquireix un nou nivell simbòlic que deforma les funcions i el rol de les fades clàssiques: la serp es converteix en la imatge del pecat i de la perdició i, fins i tot, del diable. La serp esdevé, per tant, una personificació de les forces infernals que conserva la relació grecollatina amb el món dels morts, tot i que, de ser una figura protectora o missatgera, passa a ser una figura malvada i endimoniada.

Una altra figura del corpus romà que mereix ser comentada és la *Cameane* o *Casmenae*, un tipus de nimfa aquàtica vinculada amb el naixement i l'endevinació, poder que utilitzava per a influir en els humans i encantar-los. Dins de les *Casmenae* cal destacar la nimfa Egèria, una divinitat aquàtica pre-grega documentada a la península itàlica. Els seus orígens són dubtosos i majoritàriament desconeguts, però podem afirmar que es tractava d'una nimfa del seguici de la deessa Diana; és a dir, d'una nimfa associada a les aigües curatives, protectora dels naixements i portadora de vida i fertilitat. De fet, totes les nimfes i divinitats menors vinculades a la naturalesa i la fertilitat formaven part de l'esfera cultural de Diana i en algunes ocasions les històries que protagonitzen i les funcions que realitzen són tan semblants que se les arriba a confondre atribuint la denominació de «Diana» a qualsevol petita divinitat rural de l'antiguitat. És per això que encara podem trobar vestigis etimològics del nom de la deessa en algunes de les denominacions que s'utilitzen per fer referència a les fades de les mitologies modernes, tal i com succeeix amb les dones d'aigua, a qui també s'anomena Janes en algunes localitats del País Valencià.

Encara entre les cultures i mitologies antigues cal fer menció de dues comunitats: la germànica i la celta. Generalment trobem una gran diferència entre els territoris mediterranis o del sud d'Europa i els del centre i nord del continent pel que fa als orígens, influències i tendències culturals que

s'hi han desenvolupat al llarg dels segles. Ho veiem en primera instància a nivell lingüístic i per conseqüència a nivell cultural, però tot i que el contacte entre aquestes societats del nord i la que habitava als actuals Països Catalans va ser escàs durant l'era anterior a Jesucrist, a l'hora de parlar de les influències culturals que han configurat la imatge de la dona d'aigua no podem evitar fer-hi referència. D'una banda perquè els paral·lelismes que trobarem ens ajuden a entendre els orígens indoeuropeus comuns, però sobretot perquè malgrat que no hi hagués un intercanvi cultural explícit a l'antiguitat, al segle XIX amb l'entrada del Romanticisme, la mitologia germànica i la celta van ser la principal font d'inspiració dels autors que van recollir i reconstruir sobre el paper les llegendes i rondalles locals i, per tant, la imatge que tenim avui d'aquesta figura veu inevitablement de la tradició del nord.

En primer lloc, quan es parla de mitologia germànica, s'ha de tenir en compte que no es tracta d'una sola mitologia, sinó d'un conjunt de mitologies que es van desenvolupar en períodes diferents de la història i en regions distintes. Concretament, aquest conjunt de mitologies està format per la mitologia germànica continental, la nòrdica o escandinava i l'anglosaxona.

Són moltes les similituds palpables en totes tres mitologies i el culte a les aigües inevitablement és una d'elles. A la mitologia nòrdica s'hi troben els *Vatnavaettir*, esperits de l'aigua capaços d'entendre's amb els animals i les plantes i a qui els humans dedicaven rituals perquè els fossin favorables. Aquest tipus d'esperit de la naturalesa, fàcilment relacionable amb els *genius loci* de la mitologia grecoromana, és una de les entitats *Vaettir*, com ho són els elfs, que també es poden descriure com a esperits de la natura, però que mereixen una menció especial: ja no es tracta d'esperits abstractes, com en el cas romà o primitiu, sinó de petites criatures que tant poden ser pures, radiant, benèvols i belles, com obscures, tenebroses i lletges. D'entre els elfs d'aigua (*Wasserelben*), cal destacar les Ondines (conegudes també com a *Wassererlbinnen*, *Nixen* o *Meerminnen*) a qui es descriu com a fascinants criatures femenines de bellesa extrema. Es caracteritzen pels seus ulls verds, els seus cabells rossos i la seva capacitat de seducció. Com les dones d'aigua, presenten una doble faceta entre el bé i el mal molt freqüent en tots aquells personatges que encarnen poders de la natura. Als seus palaus de cristall enfonsats sota llacs i rius el temps transcorre de forma diferent a la realitat i és per això que malgrat ser mortals mantenen una aparença jove durant segles. Són inseparables de l'element aquàtic, mai se n'allunyen físicament i tot sovint se les descriu ballant al costat de les aigües, a mode de ritual. Normalment presenten la seva figura nua per mostrar la seva bellesa encantadora i, igual que a les Nàiades i a les dones d'aigua, se les troba en mites i llegendes protagonitzant trames amoroses en les quals estableixen relacions amb els humans. Édouard Brasey a *Universos féerics III. Sirenas y Ondinas*, afirma que «aquestes fades d'aigua han consagrat la seva existència a l'amor [...], però es tracta d'un amor desesperat, sempre dolorós i sovint fatal» (2000b: 12). Destaquen també les Najardes,² que s'acostumen a mostrar als viatgers assegudes al costat dels llacs o rius tot pentinant-se la cabellera amb pintes d'or. Totes aquestes característiques les retrobem també en la tradició sobre dones d'aigua i són, podríem dir, els elements que més es repeteixen arreu.

²La relació etimològica entre Najarda i Nàiade resulta evident i denota part d'aquesta inherència de característiques i funcions dels éssers mitològics femenins vinculats a l'aigua dolça

La mitologia germànica continental, com també l'escandinava, presenta la figura de les *Nixes* com a entitat independent de les ondines. En aquest cas, se les descriu com a nimfes de les aigües estancades i mortes i com a éssers purament malvats.³ Presenten la caracterització prototípica de la nimfa clàssica i de la dona d'aigua: llargues cabelleres daurades, ulls verds, cossos nus o coberts amb teles blanques lleugeres, amb gran capacitat de seducció i capacitat de transformar-se quan es barregen amb els humans per evitar crear la desconfiança en ells de bones a primeres. Es diu, també, que durant les hores de foscor duïen a terme danses al costat de les aigües per atraure els viatgers que, si quedaven emmirallats amb elles, es veïen abocats a la perdició i a la fatalitat. Ben igual que en el cas de les dones d'aigua, es considera que un dels moments de l'any en què els seus poders sobre la natura són més potents és la nit de Sant Joan. En canvi, sí que s'aconsella el bany a les aigües dels seus dominis durant l'equinocci de primavera, ja que «les seves llàgrimes barrejades amb l'aigua, procuren als qui s'hi submergeixen el rejuveniment i la bellesa» (Brasey 2000b: 151).

A més d'aquests esperits, elfs i nimfes, les mitologies germàniques presenten el culte a les aigües a través d'algunes divinitats. La mitologia nòrdica, d'una banda, presenta un panteó de déus i deesses relacionats amb la fertilitat i les forces de la naturalesa, els *Vanir*. D'altra banda, cal fer esment de la deessa Holle o Holda, la filadora de les neus, que forma part del panteó de la mitologia germànica continental i també del de la mitologia nòrdica. Aquesta divinitat es trobava a l'esfera cultural de la naturalesa i més concretament de la neu; però per natural associació de les idees, es va convertir ràpidament en el *numen* dels llacs, rius i pantans. Es diu que les aigües que habita són negres i que la seva funció era atorgar nova existència a aquells que hi havien mort ofegats. És rellevant que s'expliciti el color de les aigües, ja que en la major part dels casos no succeeix i aporta significat. En aquesta ocasió es deu a la relació que hi ha entre aquesta deessa i la mort, que es concreta de dues maneres: d'una banda la mort és la conseqüència per a aquells que s'acostin a les seves aigües encantades i de l'altra una de les seves funcions és la de fer de pont entre els dos mons, característica que també s'atribueix a les nimfes i esperits locals romans. Aquesta segona funció no es conserva en la tradició sobre les dones d'aigua, però la primera sí i, de fet, l'ofec en les aigües màgiques o encantades és només una de les formes de mort que testimonien les llegendes d'encantades. Trobem també casos de petrificació, malaltia, rapté i bogeria entre les conseqüències mortals d'establir vincles amb una encantada, la qual cosa podria fer-nos pensar que sí que es tracta d'una figura voluntàriament malvada, però habitualment la culpabilitat recau en l'humà que desafia la fada, subestima les seves forces sobrenaturals, li falta al respecte o incompleix alguna de les condicions que ella li havia imposat per vincular-s'hi. Des d'aquesta perspectiva, ens trobaríem davant un altre exemple de la vessant més temible i perillosa d'aquestes figures i, per extensió de l'element aquàtic.

Com les altres, Holle habita en un palau brillant a les alçades de les muntanyes, presenta una gran afició per filar i se la situa sovint banyant-se a les aigües dels llacs o rierols. El fet que un humà les pogués veure banyant-se era, per als germànics, símbol de bon presagi, cosa que denota, de nou,

³Figures com aquesta, de naturalesa malvada, suposaran una gran influència per al desenvolupament de les fades catalanes a partir de l'entrada del Romanticisme a Catalunya.

la inherència de la doble faceta que presenten les figures vinculades a l'aigua dolça. Juan García, al volum *Mitos y leyendas nórdicos* crea un vincle directe entre la deessa germànica Holla i les «dones d'aigua o aloges del folklore català, que les velles tradicions situen a certs llacs» i que, segons ell, «constitueixen la persistència d'aquest personatge associat a les aigües de les altures» (1995: 105). Tot i que a les dones d'aigua no només les trobem vinculades a aigües d'altura, aquesta precisió resulta de gran importància, ja que les alçades de les muntanyes són indrets on hi trobem una pureza natural, és a dir, on la petjada humana és —o era, temps enrere— inexistent o mínima. La dificultat d'accés i la presència d'una naturalesa salvatge són elements que contribueixen al sorgiment de relats mitològics, d'una banda perquè resulta més difícil comprovar o desmentir la presència d'ésser sobrenaturals, d'una altra perquè la bellesa i impacte visual i perceptiu del paisatge indueixen a la imaginació i finalment perquè es tracta de paratges que han esdevingut pilars de la imatge identitària d'un poble o d'una cultura. El Pirineu, per exemple, és un dels regnes de fades més importants del territori català i llacs com el de Lanós, situat al peu del Carlit, a l'actual Cerdanya francesa, són l'escenari i el lloc de provenença de gran part de les dones d'aigua de les llegendes que s'han desenvolupat a les valls properes. A més a més, els relats en què trobem un humà que du a terme una ascensió a un d'aquests indrets, són sovint vestigis d'antics rituals d'iniciació a l'edat adulta en els quals l'home s'enfronta al desconegut i supera una sèrie d'obstacles i proves que li aporten els coneixements necessaris per canviar d'etapa vital i reinserir-se a la societat.

La tercera mitologia pertanyent a l'antiguitat que cal abordar és la celta. Es tracta d'una cultura sorgida al centre d'Europa en un període històric molt antic, per la qual cosa podríem dir que és descendent directa dels pobles indoeuropeus primigenis. Es va desenvolupar sota la forma de cultes locals especialment relacionats amb les muntanyes, els boscos i les aigües, és a dir, amb la naturalesa. Rolleston a *Mitos y leyendas celtas* ens parla de l'existència d'un poble megalític que «no va imaginar les seves divinitats sota una forma personal concreta» (1911: 65), per la qual cosa, els objectes pertanyents a la naturalesa van resultar ser els símbols o encarnacions de les forces naturals a qui van venerar i invocar sota diferents noms. Per als celtes, la majoria dels elements del paisatge posseïen un significat i, en conseqüència, tal i com va afirmar Covington Scott a la seva antologia il·lustrada, «no hi havia muntanya, riu, arbre o gorg que no tingués el seu propi esperit» (2002: 264). Si ens centrem en l'element aquàtic, podem observar que els rius eren venerats com a font essencial de vida i que cada riu tenia el seu propi esperit o divinitat que normalment habitava al seu naixement, que segons els celtes era la part més sagrada del riu i acostumava a prendre la forma d'un gorg o cascada. Exemples d'aquestes divinitats fluvials menors en són les deesses Sequana i Neumasis, esperits protectors dels rius Sena i de la font de Nimes respectivament, i la deessa Coventina, senyora del gorg de Brocolitia (a l'actual Carrawburgh), a qui se solia representar com una nimfa grecoromana. També al gorg Aquae Sulis (a l'actual Bath) hi trobem la veneració i culte a una tríada de deesses conegudes sota el nom de Suleviae que presenten els poders endevinatoris i premonitoris que observem també en la Trip Reial, les Parques i les Nornes. De fet, aquesta vinculació entre el destí i les divinitats aquàtiques o esperits de la natura, prové d'una de les primeres creences i tradicions indoeuropees que el poble celta va mantenir en el seu sistema de creences i que rebia el nom

de Poble dels Turons (que en les mitologies populars posteriors freqüentment se l'anomenarà el Poble de les Fades). Es tracta d'un conjunt d'esperits ambivalents, el caràcter dels quals tendeix a allunyar-se de la nostra ètica, i, tot i que es desconeixen la majoria de detalls sobre les seves característiques concretes, resulten fonamentals per a l'estudi de les dones d'aigua catalanes. D'aquest Poble dels Turons celta, en provenen motius tradicionals que es troben a la base comuna de les nostres llegendes actuals com ara la presència del teler i de l'acció de filar (que com ja s'ha comentat també manté una estreta relació amb la predicció i construcció del futur i del destí), les robes i fils màgics (que aporten a aquell que les trobi gran bonança o gran desgràcia), les pintes d'or (amb què les dones d'aigua es pentinaren els cabells) i el tema del banquet, com a escenari i acció principal de les llegendes. La celebració d'àpats abundants la retrobarem a la tradició de les dones d'aigua i és un exemple més de la relació entre aquestes figures i la riquesa material i fèrtil que al seu torn està vinculada a la voluntat de les llegendes modernes de donar una explicació mítica a l'enriquiment sobtat o assoliment d'un determinat estatus social de certes famílies reals en un moment determinat de la història.

Finalment, cal fer esment de les actualment anomenades fades que van tenir un rol rellevant en els antics pobles celtas. Albert Fàbrega, en el seu estudi sobre llegendística catalana localitzada, explica que les fades habitaven i governaven l'altre món. «Aquest món fantàstic era habitat pels déus i els morts i era una terra meravellosa, anomenada terra de la joventut, pla de les fades o terra dels pomers: un paradís eternament florit on sempre hi havia ball i gresca» (2000: 62). La relació entre el pomer i el paradís ens recorda inevitablement al relat bíblic d'Adam i Eva, d'una banda, i al Jardí de les Hespèrides o de les Pomes d'Or de la mitologia grega, de l'altra. Es tracta d'un motiu que trobem també a la tradició catalana, tot i que no és, ni molt menys, dels més estesos.⁴ Entre la referència grega i la catalana el paral·lelisme és inqüestionable: les pomes d'or, símbol de prosperitat i riquesa, el cultiu de les mateixes en un indret allunyat de la societat i custodiat per un ésser sobrenatural —en el cas grec el Jardí estava custodiat per un drac enviat per Hera— i la immortalitat que aporta el consum d'una d'aquestes fruites, en són clars exemples. En canvi, en relació al relat cristià, hi ha un canvi exponencial: el consum de la poma és pecat i portador de desgràcia i de pèrdua de privilegis per a la humanitat. I en la mateixa línia, si bé és comú el tipus d'ésser que es vincula a aquesta història i a la protecció del pomer —el drac grec, l'encantada que presenta la meitat de cos de serp i la serp cristiana—, és contrari el rol que prenen en la història. Mentre l'encantada ofereix la poma als viatgers per donar-los la immortalitat, és a dir, en un sentit positiu, la serp es vincula al diable i representa la temptació prohibida, la corrupció de les normes imposades per Déu. Ens trobem davant una de les principals diferències entre les mitologies dites paganes i la Religió en majúscules: qualsevol figura no vinculada a Déu era vista com una amenaça per la religió i ubicada del costat del mal.

D'altra banda, com ja s'ha comentat, el temps, a l'interior del món de les fades, no transcorria, per la qual cosa els seus habitants es mantenien sempre en la flor de la vida. Es diu que aquest món estava situat a l'interior de turons megalítics, en illes o sota les aigües d'algun llac. També s'explica d'aquest

⁴S'explica que al pic del Balandrau, al Ripollès, hi habita una encantada que cultiva una pomera de flors i fruits d'or que donen la immortalitat a aquell que se les mengi.

indret que només se'n podia descobrir l'entrada durant les nits de lluna plena, a través d'un ritual que consistia en donar nou voltes al turó, llac o illa per a què se'n revelés el camí d'accés. L'existència d'un món aïllat i diferent al dels humans on hi habiten les fades, desapareix en les mitologies populars contemporànies, en les quals els éssers mítics passen a habitar al mateix món que les persones —tot i que els seus refugis presenten característiques sobrenaturals— en la gran majoria de casos. Tot i així, sí que es conserva la creença de ciutats o palaus màgics que ningú no sap localitzar en un mapa i que es diu que s'ubiquen a l'interior d'estanys o muntanyes habitats per les fades. Un d'aquests reialmes és Mirmanda, ciutat de fades catalanes que la tradició ha volgut situar a l'interior o als voltants del Canigó. De nou, el vincle entre la muntanya mítica catalana i aquestes figures denota una voluntat popular de reivindicar una identitat nacional i cultural catalana a través del paisatge i de la mitologia.

Folklore o mitologies populars a Europa

Per parlar de les mitologies populars que començaren a desenvolupar-se arreu d'Europa a partir de l'entrada i assentament del Cristianisme cal fer algunes consideracions prèvies. En primer lloc, la mitologia popular i el folklore que avui en dia perviuen a cadascuna de les nacions europees són descendents directes de les antigues mitologies celta, grecoromana i nòrdica; és a dir, són vestigis de paganismes que estaven tan arrelats a la societat que van sobreviure a la imposició de la nova religió monoteïsta. En segon lloc, el motiu principal de la seva supervivència és la seva relació amb el territori i, per tant, amb la identitat col·lectiva i el sentiment de pertinença a un sòl concret; per la qual cosa trobem, a l'actualitat, una infinitud de figures mitològiques, tradicions populars, mites, llegendes i elements culturals arreu del territori europeu que són propis, característics i exclusius d'una petita regió o localitat. En tercer lloc, podem trobar algunes d'aquestes figures mitològiques descontextualitzades geogràficament, temporalment o narrativament. Això, normalment, succeeix com a resposta a una necessitat local de relacionar algun esdeveniment social amb el món sobrenatural per tal d'engrandir-lo, justificar-lo o convertir-lo en part de la història mítica de l'indret. Per això és freqüent, en l'estudi de les mitologies populars modernes, trobar incongruències, salts temporals o elements absolutament descontextualitzats i tergiversats.

Tot i les infinites diferències i peculiaritats que cada mitologia popular té envers les altres, hi ha una qüestió comuna en totes elles que és imprescindible mencionar: el rol que va tenir l'entrada del Cristianisme en el desenvolupament i transformació d'aquests personatges i en el lloc que ocupen en la societat. Val a dir, però, que abans d'això els primers que havien intentat posar ordre entre els esperits de la natura havien sigut els propis romans, durant els darrers anys de l'Imperi i que, amb la seva desfeta es van alliberar i, com explica Xavier Fàbregas, «es convertiren de nou en presències feréstegues, sovint atemoridores» (1987: 100) que s'apareixien als viatgers en els moments més inesperats. D'aquesta manera es va tornar a estimular el culte a les aigües en la seva forma més pura fins a l'assentament de la nova religió que, malgrat veure's obligada a integrar-lo per la importància social que tenia, va tergiversar la imatge de les figures en què es personificava considerablement.

En el context català, l'arribada i assentament del Cristianisme van provocar l'eradicació de la cultura grecollatina i aquest procés es va dur a terme mitjançant dos *modus operandi*: d'una banda es van versionar, reanomenar o santificar personatges, llocs i tradicions amb una actitud amable i conciliadora i, de l'altra, es va fer front al culte i creença en certes figures i divinitats de característiques paganes que no tenien cabuda en la nova religió a través de la prohibició, la censura i la por. Exemples concrets del primer mecanisme en serien, en primer lloc, la sacralització de tots aquells espais naturals consagrats a nimfes i altres esperits de la natura. Aquest procés es va dur a terme a través de rituals de cristianització: d'una banda es van plantar creus a la vora dels indrets de culte pagà per foragitar-ne les forces del mal i de l'altra es van començar a crear relats fundacionals —generalment versionant els mites locals precristians— protagonitzats per Déu, sants o personatges bíblics.⁵ En segon lloc, es van santificar les nimfes i ondines locals, que van esdevenir generalment Verges Blaves, és a dir verges vinculades a fonts d'aigua dolça amb propietats curatives o miraculoses, com la Mare de Déu de Lourdes (França) o Nostra Senyora de Meritxell (Andorra). El mateix va succeir amb els rituals amb què se les venerava: el bateig cristià, per exemple, no és més que l'adaptació d'antics rituals de purificació a través de l'aigua dolça. Vestigis pagans d'aquest tipus de rituals vinculats a les dones d'aigua encara es troben a la tradició popular de molts indrets, sobretot a l'alta muntanya. Durant la nit de Sant Joan, per exemple, explica Josep Romeu que «qui es renti la cara o el cap abans de sortir el sol, en una font o abeurador quedarà guarit o preservat de qualsevol mal» (1993: 54). Per a les noies, les aigües de la nit o matinada de Sant Joan encara tenien una altra virtut: embellir-les i proporcionar-los fertilitat.

El segon mecanisme, molt més desprietat, va consistir fonamentalment en la demonització dels esperits de la naturalesa. Les fades van ser tractades com a bruixes, com a éssers provinents de l'infern o en directa relació amb la màgia negra i el diable i moltes de les llegendes i mites que originàriament parlaven d'aquestes figures benèvols i de filiació naturalística, van esdevenir bruixes malignes en un tres i no res; és a dir, van quedar absolutament desnaturalitzades i assimilades a figures que, de base, els són contràries. Exemples d'aquesta qüestió els trobem a diversos llocs del Pirineu, com a l'estany de Malniu, a la Cerdanya, on es diu que les bruixes duïen a terme Sàbats però on també se situa, segons la tradició, una ciutat d'encantades al fons de les seves aigües. El Canigó és un altre indret on conviuen la tradició de les bruixes i la de les fades i on, de manera metafòrica es pot veure la lluita cultural que s'ha viscut des de l'entrada del Cristianisme.

Un altre símptoma d'aquesta demonització creixent a partir de l'Edat Mitjana que es pot observar en les llegendes és l'enfosquiment, tant del paisatge com dels jorns, tal i com ens explica Xavier Renau:

El color negre a penes és mencionat a les versions primitives: l'aigua és font de tota cosa i de tota existència; substància primordial [...] En canvi, les versions modernes: gorg negre, llac d'accés difícil i perillós, ocells foscos i temibles... el locus amoenus s'ha transformat en indret maleït. Què resta de les virtuts curatives de l'aigua, constatades en els pobles primitius? I on són les virtuts salvífiques i purificadores?

⁵Aquest és, per exemple, el cas del Gorg Estelat, situat a les Garrotxes del Conflent, que segons conta Cortadellas (2016: 49) va ser creat per Déu com a habitatge de les fades d'aigua.

Passa quelcom semblant quan s'observa la lluminositat a l'hora augural en la qual es produeix l'epifania. Segons els grecs, les Nàïades es manifesten cap al migjorn, moment solar, o a trenc d'alba. [...] En els cicles específicament nocturns, en els quals es conjuga el significat de l'aigua com a manifestació amb el de la lluna com a fecunditat femenina, d'arrel tan primitiva com el culte als déus lunars, els fets succeeixen precisament en el pleniluni, moment de forta lluminiscència. En canvi, la foscor i la tenebra s'han emparat de l'escenari en totes les versions finals: les ombres omplen ara l'espai que abans es reservava per a l'eclosió jubilar. (1986:20)

Amb la caiguda de les mitologies paganes, la terminologia per definir i diferenciar els esperits de la naturalesa va canviar considerablement o, dit d'una altra manera, es va simplificar aglutinant, dins d'un mateix terme, tot un seguit de figures que en un inici no tenien res a veure les unes amb les altres. En aquest cas, les nimfes, ondines, genis locals i esperits de la naturalesa van passar a denominar-se fades de forma genèrica; però localment rebien diferents apel·latius, ja que en les antigues societats es creia que si se les mencionava pel seu nom s'enfadaven molt, i tothom coneixia les greus conseqüències que podia tenir fer empipar una fada. Això ho retrobem a les llegendes sobre dones d'aigua com un dels elements més freqüents que determinen el desenvolupament dels esdeveniments i el tancament dels relats amb els pertinents missatges èticomorals que els acompanyen; tot i que mai és el terme *fada* el que no es pot pronunciar, sinó que generalment és el de *dona d'aigua* o *dona de fum i aigua*. Sobre aquest tabú, que retrobem a la major part de llegendes com una d'aquelles condicions prohibitives que ja hem comentat que les fades imposen als humans quan hi estableixen vincles, Ramona Violant ens n'explica el següent:

Aquesta condició prohibitiva permet relacionar aquestes llegendes amb idees primitives sobre alguns tabús. Els tabús constitueixen un tipus de màgia negativa, ja que es creia que, si hom no s'abstenia de determinats actes o de determinats mots, li recauria damunt grans desgràcies, de manera semblant al que s'esdevé en la màgia positiva, en què determinats conjurs i ritus proporcionen beneficis. Per un regular, aquesta màgia negativa apareix associada a éssers sobrenaturals, de tipus animista o deífic, que imposen certes prohibicions als homes, o bé els prescriuen una línia de conducta, i castiguen de forma dura i inexorable els transgressors. (2002: 73)

En totes les seves versions, es tracta d'un element amb un clar valor simbòlic, que vol definir el límit entre el món dels mortals i el de les fades, a la vegada que posa en pràctica un sistema moral i de valors que pretén transmetre a la societat. Com explica Xavier Renau, el valor simbòlic recau en «l'ocultació d'allò que és sagrat», i el tabú esdevé el «símbol d'una impulsió col·lectiva de l'inconscient cultural». La prohibició «radica en què el no-mot pugui fer reviure l'origen suprahumà d'aquesta dona, de manera que, el no-dir, ve a significar el respecte a la puresa del sagrat» (1986: 25). Per tant, el tabú o la condició imposada volen preservar intacte el món de les fades, el món màgic i, per extensió, el respecte per les forces de la natura, ja que si l'ésser humà prova d'anar massa enllà, de creuar el límit i saber o veure massa, el món del sobrenatural acabaria per desaparèixer o per entrar en una lògica humana que tendeix a destruir-ho tot. Xavier Renau recorre al pensament de Carl Jung per a presentar aquesta interpretació

del tabú en les llegendes catalanes, i, aquesta primera interpretació i funció de l'element del tabú és una mostra clara d'una preocupació col·lectiva —d'un poble o de la humanitat sencera— i, a la vegada, d'un desig general de no voler renunciar a aquesta part de la cultura menys palpable i més abstracta, perquè en ella romanen part de les arrels d'un poble, de la seva identitat nacional i del seu sentiment de pertinença a un indret, a uns costums i a una manera de veure el món.

D'altra banda, el valor simbòlic recau en una voluntat pedagògica i moralista. Les dones d'aigua actuen sempre d'acord amb una lògica i una moral que, si bé en ocasions podem considerar excessiva o retorçada, té un fons clar: la transmissió d'un sistema de valors governat pel respecte i la moderació que, ens agradi o no, es troba cada vegada més deteriorat en la societat; i, precisament, és això el que les encantades proven d'evitar amb les condicions que imposen o les sentències que llicen: que els éssers humans segueixin tenint aquesta actitud enfront tot el que se'ls posa en el seu camí i que aprenguin a respectar els límits que la natura i, en general, la vida els presenta.

Tornant a la denominació que reben aquestes figures mitològiques descendents dels esperits de l'aigua, com comenta Ramona Violant, el terme genèric de fada cobreix arreu d'Europa realitats bastant diferents segons la regió on l'anem a cercar i és el «resultat d'una lenta labor de transposicions i interferències entre elements tipològics provinents de diverses cultures» (1990: 124). Segons Édouard Brasey (2000a) aquelles fades que tenen aparença humana, que encarnen l'ideal femení i que representen, per a la societat masculina, la personificació de l'ànima són descendents de les deesses gregues i romanes; les figures fantasmals o espiritistes, sovint incorpòries, provenen de les antigues Banshies o Dames Blanques irlandeses; les que presenten poders, com ara les bruixes de l'Edat Mitjana, són més properes a les sacerdotesses celtes; i les de mida més menuda són les encarnacions dels esperits del bosc o esperits elementals de la naturalesa. Ramona Violant afegeix que en la caracterització general «ha prevalgut el concepte mític de deessa mare i que els altres trets responen a la confluència sobre el tipus de fada de determinats trets de les nimfes i de les parques» (1990: 124). Pel que fa al cas concret de les fades aquàtiques catalanes s'assimilen, principalment, a la tipologia provinent de la mitologia grecoromana i a les encarnacions dels esperits del bosc, tot i que també trobem exemples de figures descendència irlandesa, com la Dama Blanca d'Auvinyà (Andorra).

El terme *fada* s'ha estat utilitzant per descriure aquestes figures mitològiques des del 1150 aproximadament i prové del mot *fatum*, del llatí, que significa destí, predicció o fatalitat. D'aquest mot també en deriva Fata, un dels termes que s'ha trobat documentat en les inscripcions d'època romana per designar la deessa dels destins i que està relacionada, segons els membres d'aquella societat, amb les nimfes i altres divinitats secundàries de la natura. Es tractava d'una deïtat que es creia que s'apareixia als nadons i els pronosticava el futur, a la manera de les Moures gregues i de les Nornes nòrdiques. Si en l'apartat anterior parlàvem de la relació entre les divinitats menors aquàtiques i les Moures, Nornes, Parques o la Trip Reial i comentàvem que no era explícita ni en funcions ni en característiques, ara podem observar que ho és més del que podíem pensar però que

calia anar a buscar les mitologies populars i les noves denominacions que reberen aquestes figures per trobar-la. Queda clara, per tant, la influència que les mitologies i cultures grecoromanes van exercir sobre les mitologies populars europees i, més concretament, sobre la figura de la fada; però cal tenir en compte, com ja s'ha mencionat, que la cultura que més influència aporta a la concepció que tenim avui de les fades és la celta pel rol que va ocupar en el moment en què es van posar per escrit les llegendes i rondalles a partir del segle XIX.

Prenent com a guia l'estudi sobre els contes de fades de Rosa Mut (1985), podem distingir, a grans trets, quatre tipus de fada en la tradició moderna: les Petites Dames, les Dames Blanques, les Dames Velles i les Dames Verdes. Cadascuna d'elles té unes característiques concretes, però en comparteixen moltes que les fan, al cap i a la fi, de la mateixa família. Totes elles són, per exemple, mig perverses i mig benefactores, tot i que cadascuna té la balança inclinada cap a un costat. Sigui com sigui, les seves virtuts màgiques sempre emanen de la fertilitat, per la qual cosa, en general, se les descriu com a deïtats femenines de caire positiu. Essencialment són filadores i mantenen una relació estreta amb la natura, de la qual són guardianes i protectores. Són normalment descrites com a bellíssimes donzelles d'ulls blaus o verds i llargues cabelleres d'or, que vesteixen amb tuls transparents i que poden presentar extremitats animals. Se les associa a certes èpoques de l'any, principalment als solsticis i als equinoccis, moments en què celebren aplecs de fades. Per a aquest esdeveniment, assisteixen, al clar de la lluna, a un sopar misteriós i acaben desapareixent amb els primers raigs de l'aurora.

Dins del territori de la península ibèrica, la caracterització general de les fades no difereix de la que ja s'ha comentat. Manuel Martín Sánchez (2002), però, en distingeix tres categories: les fades, les encantades i les moures.⁶ La principal diferència que hi ha entre aquestes categories, segons explica l'autor, és la naturalesa dels personatges: les fades són éssers sobrenaturals de naixement, mentre que les encantades i les moures són humanes de naixement, és a dir, no tenen sang màgica ni sobrenatural, però en algun moment de les seves vides han estat convertides a través de conjurs, encantaments o malediccions. Al territori català també podem trobar aquesta diferència: tot i que com ja hem comentat no s'utilitza el terme *fada*, sí que alguns autors presenten una diferència de naturalesa entre les encantades, considerades humanes que han patit un encantament, i les dones d'aigua, éssers de naturalesa màgica.

D'entre les figures mitològiques de les mitologies populars europees modernes que han influenciat o que presenten característiques comunes amb les dones d'aigua les primeres que mereixen ser comentades són les Dames de la Nit o Bones Dones, testimoniades des de l'Edat Mitjana arreu d'Europa sota aquest apel·latiu, de qui Pau Castell explica que «fan referència a la tradició de l'anomenada 'societat de les fades', els orígens de la qual han d'anar a buscar-se en les divinitats femenines de les antigues mitologies europees» (2013: 121). Ens tornem a trobar davant d'uns esperits femenins que presenten una doble faceta, en aquest cas molt marcada i polaritzada fins

⁶No es tracta de categories tancades ni inamovibles, ja que, de nou, el localisme ha provocat un desenvolupament individualitzat d'aquests personatges mitològics.

al punt que personalitats com Robin Briggs (1996), Carlo Ginzburg (1989) o Charles Leland (1996) consideren que en un inici es tractava de dues figures totalment diferents —una benèfica i bondadosa i l'altra malèfica i despietada— que lluitaven per l'hegemonia. Per entendre el procés de sincretisme que les dues versions del personatge van patir, cal introduir un altre mite documentat arreu d'Europa: la Cacera Salvatge. Es tracta d'un dels mites més antics d'Europa i precisament si fins ara no s'havia mencionat és perquè en temps arcaics no tenia res a veure amb les fades; però, en el moment en què el Cristianisme i l'Edat Mitjana s'assenten al continent, les Dames de la Nit comencen a formar part del mite de la Cacera Salvatge com a convidades circunstancials, tal com les descriu Claude Lecouteux al seu clàssic *Witches, werewolves and fairies* (2003) amb un rol i un corpus de pràctiques i creences profundament diferenciades de les originàries.

El culte i creença en les Bones Dones estava molt estès, essencialment entre la població femenina, arreu d'Europa durant els primers segles de l'Edat Mitjana en la seva forma benèfica i bondadosa segons remarcava ja al segle XII Guillaume d'Auvergne. Aquestes dones habitaven en indrets allunyats de la societat —com boscos, cursos d'aigua o coves— i participaven de processons nocturnes, liderades per alguna de les antigues divinitats femenines de les mitologies paganes vinculades a l'abundància, la fertilitat i la naturalesa. Una d'aquestes deesses a qui invocaven era Aràdia, una figura mitològica italiana que troba els seus orígens en la cultura etrusca i que encara està present al corpus folklòric italià. Mircea Eliade, a *Historia de las creencias y las ideas religiosas* (2019), explica que el nom d'aquesta divinitat podria venir d'Arada o Irodiada, noms amb què es coneixia freqüentment a la Reina de les Fades i que, en la cultura romana, es trobava vinculada a Diana.

A mesura que el Cristianisme s'instaurà esforçant-se cada vegada més en allunyar tot vestigi de paganisme de la societat, la versió benèfica d'aquestes Bones Dones va quedar desfasada en favor d'una versió demonitzada i embruixada; una versió malèfica i perillosa, que en part ja existia, però que mai havia sigut exclusiva. Claude Lecouteux, a *Phantom Armies of the Night* (2011), situa al 314⁷ la primera mostra medieval escrita de la creença en les Dames de la Nit feta per l'església. En aquell moment en què, d'acord amb el testimoni de Guillaume d'Auvergne, la societat encara creia en les *dominae bonae* com a figures benèfiques, la nova religió en deia el següent:

És cosa de no oblidar que certes dones malvades són servidores de Satanàs, seduïdes per il·lusions demoníques i fantasmes, és creença seva que cavalquen sobre determinades bèsties durant les hores nocturnes en la companyia de Diana, deessa dels pagans, també anomenada Herodies, i amb innumerables multituds de dones, que travessen grans zones de la terra en un obrir i tancar d'ulls, en el silenci de mort de la nit, i són servidores de les lleis de la Dama i en determinades nits són cridades al seu servei.

7A un cànon atribuït al *Concili d'Ancyra* que al seu torn va ser recollit al 899 en un tractat de Regino, bisbe de Prüm. Aquest text és conegut com a Canon Episcopi i va ser recollit al 1066 al *Decretum*.

A poc a poc les Dames de la Nit es convertiren en figures fantasmals, esperits que vagaven per la terra a la recerca de noves incorporacions per al seu seguici i que devoraven o emmetzinaven els infants als seus bressols. La tradició ancestral explica que en moments determinats de l'any les Bones Dones entraven a les cases *jannis clausi* (cases amb les portes tancades amb pany i forrellat) per menjar i beure i que recompensaven els propietaris de les llars escollides amb bona fortuna o abundància material. En canvi, aquelles cases on no hi trobaven aliment eren maleïdes amb la mort, la pobresa o la infertilitat (el robatori de nounats es llegeix com a símbol d'infertilitat i pobresa). A Catalunya, trobem una versió d'aquesta tradició ritual que es duia a terme durant la nit de Cap d'Any al territori de la Cerdanya, en què tradicionalment es deixa la taula parada i el llit fet, les portes obertes i menjar als graons de l'entrada per marcar el camí a les fades que en aquesta nit màgica voltaven per les viles. I és que tal i com demostren alguns textos eclesiàstics,⁸ la creença en ambdues facetes de les Dames de la Nit es trobava ben viva al territori català durant els segles XIV i XV, però amb el pas del temps es van convertir o bé en bruixes malèfiques o bé en dones d'aigua i altres fades locals.

Una altra figura mitològica que sorgeix durant el període de l'Edat Mitjana i que arriba a tots els territoris avui europeus és la fada Melusina.⁹ Les seves llegendes es configuren inicialment en territori francès, més concretament al voltant de la localitat de Lusignan, i va ser Jean d'Arras qui, al segle XIV, posà per escrit la seva història. Prèviament, des del segle XI, la Melusina ja s'havia anat convertint en una heroïna pagana arreu d'Europa, sota la imatge arquetípica d'una fada d'aigua, i ja havia esdevingut una figura admirada i admirable malgrat els intents aferrissats del Cristianisme per eliminar-la i demonitzar-la. Com a fada aquàtica, se la troba freqüentment banyant-se a les fonts dels territoris que habita tot i que, a diferència de les dones d'aigua i altres nimfes europees, les robes que vesteix són negres. Físicament se la descriu com una dona amb mig cos humà i mig de serp. Ja s'ha fet referència anteriorment a fades aquàtiques dotades d'aquest tipus de morfologia i de com l'element reptilià és una metàfora de fertilitat i fecunditat; però a més de la funció simbòlica que exerceix, en aquest cas la cua de serp és l'element que aportarà el tabú de la llegenda. Un tabú amb una càrrega simbòlica especial en el context de l'Edat Mitjana, ja que, la serp, en el seu vincle amb la fertilitat, representa, dins del Cristianisme, el tabú sexual, el pecat. És important remarcar que ella, a diferència de la serp entesa segons el Cristianisme, no és malèvola, demoníaca o persuasiva o, com a mínim, no a consciència ni per voluntat pròpia. Dit d'una altra manera: la seva naturalesa, igual que la de les altres fades d'aigua, és benèvola i, de fet, el propi element reptilià ho demostra si enlloc d'analitzar-lo des de la perspectiva Cristiana ho fem des de la pagana. Ara bé, això no significa que totes les seves accions responguin al que marca la seva naturalesa; ans al contrari, la seva faceta malèvola mai deixa d'existir, però respon a una lògica i a un sistema de valors, al compliment d'una moral.

⁸ Concretament es conserven dos documents realitzats per visitadors pastorals, un l'any 1304 a la població de Molins de Rei i l'altre al 1314 a la Poble de Nules; i un tercer, part d'un judici per bruixeria realitzat a Barcelona, que data del 1419 on s'acusa certes dones de ser o creure en aquestes figures.

⁹ Fàbrega (2000:67) explica que la Melusina podria provenir del mite clàssic d'Equidna.

A més d'aquestes dues figures mitològiques, el culte a les quals abasta tot o gran part del territori europeu, trobem tot un seguit de fades d'aigua venerades localment o nacionalment que presenten múltiples similituds amb la dona d'aigua catalana. Com s'ha comentat a l'inici d'aquest article, no s'entrarà en detall en l'anàlisi o comparació entre les figures de les mitologies europees modernes i les catalanes, sinó que es pretén simplement deixar constància de la quantitat de paral·lels que les encantades tenen per tot Europa que, al seu torn, són descendents dels diferents éssers mitològics de l'Antiguitat que hem presentat. Movent-nos d'est a oest pel continent, val la pena destacar els següents éssers mitològics: a Rússia, les nimfes *Vodianoi* i *Sdivoneita* viuen a les proximitats de llacs o molins d'aigua i concedeixen pesques miraculoses; a Lapònia, *Akkerma* habita en llacs i rius i s'acostuma a presentar pentinant-se la llarga cabellera; també és presentada duent a terme aquesta acció *Rusalka*, que habita al Mar Negre i és una fada de forma humana amb les extremitats superiors d'un peix; a Noruega, *Fossegrim* es podria considerar una nàiade per les característiques que presenta i, a la vegada, s'assimila a les encantades pirinenques per la seva baixa estatura; a Alemanya destaquem d'una banda *Holda*, la fada descendent de l'antiga divinitat que viu als estanys de les muntanyes de Meisner i a qui s'atorguen propietats curatives i fecundants, i de l'altra la famosa *Lorelei*, que no necessita presentació;¹⁰ a França, dins la infinitud de fades que hi podem trobar en destacarem d'una banda les Rentadores de la Nit, les Belles Dames i les Cantores de la Nit, que suposen una influència directa en les funcions i activitats que duen a terme les fades d'aigua catalanes, i de l'altra les *Danne d'Aigüe* de la regió d'Alvèrnia que, com es pot observar, mantenen estreta relació nominal amb les de la nostra terra. Desplaçant-nos cap a les illes anglosaxones, trobem les *Kelpies* escoceses, habitants dels llacs; les provocadores *Greensleves* de Gran Bretanya i la fada Dana irlandesa, descendent de la divinitat celta i portadora de fertilitat i benaurança. Dins de la península ibèrica, les fades que es troben en major relació amb les dones d'aigua catalanes serien les Xanas asturianes, habitants de coves i fonts i físicament i funcionalment idèntiques a les catalanes; les Lamias del País Basc que mostren a la perfecció el caràcter dual típic d'aquests éssers mitològics, les Anjanas càntabres, encarnacions dels poders de la natura i les Encantadas gallegues, la funció de les quals és custodiar grans tresors a les seves coves. Finalment, la mitologia occitana presenta la figura de les Daunas d'Ayga estretament vinculades a les catalanes tant etimològicament, com pel que fa a les seves característiques i funcions (les trobem, per exemple, vinculades al cultiu i custòdia de pomeres d'or).

Podem afirmar que totes elles són part de les fades catalanes, ja sigui perquè en algun moment han esdevingut una influència directa, com és el cas de Lorelei durant el període romàntic, o perquè, formant part d'un mateix fons indoeuropeu, s'han desenvolupat de forma similar d'acord amb les necessitats locals de la regió a la qual pertanyen. Sigui com sigui, és clar que, malgrat els esforços de l'Església per eliminar tot vestigi de les antigues religions paganes, aquests antics esperits de la natura han perviscut en les nostres societats com a part de les nostres cultures i de les nostres identitats col·lectives.

10 Val la pena recordar que serà una figura transcendental per a la caracterització romàntica de les fades catalanes

Conclusió

El recorregut a través del temps i l'espai que s'ha fet en aquest article sobre les fades aquàtiques demostra el lloc de màxima importància que des de sempre la mitologia ha ocupat en la societat i com encara avui segueix sent un aspecte de la societat i la cultura de cada territori de gran rellevància. La raó principal que ho explica és que, com s'ha repetit diverses vegades, els mites mantenen vincles molt estrets amb els territoris on es desenvolupen i les societats que els habiten. Uns vincles que tenen a veure amb la identitat cultural, amb la pertinença a un sòl i sobretot amb la difusió d'un sistema moral que guia la societat i a través del qual podem determinar els valors ètics i pedagògics, fonaments indispensables de qualsevol poble. Diu Brasey que «les fades són les guardianes de la nostra llegenda personal. Són els símbols de la nostra evolució i de la nostra realització personal. [...] només ens ajuden a arribar a l'única meta que hauria d'importar-nos: arribar a ser nosaltres mateixos» (2000a: 24). Els seus mites i la tradició que les envolta són, per tant, l'essència de cadascun de nosaltres, a nivell individual i col·lectiu i és per aquesta raó que cal seguir transmetent-les, estudiant-les i difonent-les perquè no caiguin en l'oblit.

Bibliografia

- Blazquez, J.M. (1977) *Imagen y mito. Estudios sobre religiones Mediterráneas e Ibéricas*, Madrid, Ediciones Cristiandad.
- Brasey, E. (2000a) *El universo feérico I. Hadas y elfos*, Paris, Éditions Pygmalion/Gérard Watelet.
- Brasey, E. (2000b) *El universo feérico III. Sirenas y Ondinas*, Paris, Éditions Pygmalion/Gérard Watelet.
- Briggs, R. (1996) *Witches and neighbours*, Londres, Harper Collins.
- Castell, P. (2013) *Orígens i evolució de la cacera de bruixes a Catalunya (segles XV-XVI)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Coll, P. (2002) «El mite pirinenc de les encantades», *Arnica*, època III, núm. 54, pp. 41-52.
- Cortadelles, X. i Pujadó, J. (coord.) (2016) *Llegendes d'aigua dolça*, La Bisbal d'Empordà, Edicions Sidilla
- Eliade, M. (2019) *Historia de las creencias y las ideas religiosas*, Barcelona, Paidós.
- Fàbrega, A. (2000) *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya. Itineraris*, Sant Vicenç de Castellet, Editorial El Farell.
- Fàbregas, X. (1979) *Tradicions, creences i mites dels catalans*, Barcelona, Edicions 62.
- Fàbregas, X. (1987) *Les arrels llegendàries de Catalunya*, Barcelona, Edicions la Magrana.
- García, J. (1995) *Mitos y leyendas nórdicos*, Barcelona, MRA.
- Ginzburg, C. (1989) *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*, Torino, Einaudi.
- Koepfing, K.P. (1983) *Adolf Bastian and the psychic unity of mankind: The foundations of anthropology in nineteenth century Germany*, Sta. Lucia, Austràlia, University of Queensland Press.
- Lecouteux, C. (2003) *Witches, werewolves and fairies*, Rochester, Inner Traditions.
- Lecouteux, C. (2011) *Phantom Armies of the Night*, Rochester, Inner Traditions*
- Leland, C.G. (1996) *Aradia, or the Gospel of the Witches*, Washington, Phoenix Publishing.
- Martin, M. (2002) *Seres míticos y personajes fantásticos españoles*, Madrid, EDAF.
- Renau, X. (1986) *Dona d'aigua. El mite de la nimfa dels gorgs interpretat de nou*, Barcelona, Editorial Alta Fulla.
- Rolleston, T.W. (1911) *Mitos y leyendas celtas*, Madrid, Turner Publicaciones.
- Roma, F. (2000) *Els Pirineus maleïts*, Barcelona, Editorial Alta Fulla.
- Romeu, J. (1993) *La nit de Sant Joan*. Barcelona, Editorial Alta Fulla.
- Scott, C. (2002) *Mitología. Antología ilustrada de mitos y leyendas del mundo*, Barcelona, Blume.
- Violant, R. (1990) *La rondalla i la llegenda*, Barcelona. Editorial Alta Fulla.
- Violant, R. (2002) *El món màgic de les fades*, Sant Vicenç de Castellet, Farell.